

УДК 34 (094) : 343.122

О. П. Герасимчук

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри муніципального права
та адміністративно-правових дисциплін
(Національний університет "Острозька академія")*

ГЕНЕЗА СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Конституція України передбачила, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Особливого захисту потребує особа, яка зазнала шкоди від злочину і реалізує свої права та законні інтереси в кримінальному судочинстві. У кримінальному процесуальному регулюванні в Україні відбувається звуження публічної та розширення приватно-правової складової, дедалі більшого значення набувають диспозитивні засади судочинства. Наукова концепція нового Кримінального процесуального кодексу України, логіка побудови і нормативний зміст повинні забезпечити справедливе й ефективне кримінальне судочинство з теоретично зрілими правами та обов'язками його учасників і етичними процедурами дійсно рівноправного, змагального, неупередженого й диспозитивного здійснення судової функції влади народу [1, с. 5]. В умовах реформування кримінального процесуального законодавства існує потреба дослідити зародження і розвиток реалізації диспозитивності потерпілим у вітчизняному кримінальному судочинстві.

Історія вітчизняного кримінального процесу була в об'єктиві уваги значної кількості дослідників, серед яких – П. П. Музиченко, В. Д. Гончаренко, В. С. Кульчицький, А. С. Чайковський (загальне дослідження історії права), В. Т. Маляренко, А. Й. Пащук, Н. П. Сиза, О. П. Кучинська (дослідження історії кримінального процесу чи окремих його інститутів) та інші. Суттєвий внесок у вирішення концептуальних питань, пов'язаних зі статусом потерпілого та реалізацією його прав, зробили такі науковці, як: С. А. Альперт, В. П. Бож'єв, М. І. Гошовський, Ю. М. Грошевий, Ю. О. Гурджі, Л. Д. Кокорев, О. П. Кучинська, О. М. Ларін, Л. Л. Нескороджена, І. І. Потеружа, Т. І. Присяжнюк, М. В. Сенаторов, Л. І. Шаповалова, В. П. Шибіко та інші.

Статус потерпілого у вітчизняному судочинстві історично визначався по різному. Пропонується насамперед проаналізувати період утворення держави і права у східних слов'ян, який хронологічно визначається дослідниками в межах VI-XIII століть [2, с. 14; 3, с. 5-6].

Практично кожен народ до формування державності та права пережив період, коли суд і розправу над порушниками права чинили ті особи, які вважали, що їм було завдано шкоду, або ж їх родичі. З розвитком суспільства така форма боротьби з порушенням прав стала вважатися неприпустимою. Перехід від приватної розправи до державного суду проходить поступово. Етапами цього періоду стали: система регламентації приватної розправи шляхом встановлення визначеного порядку застосування насильства до кривдника; система викупів (спочатку добровільних, а потім обов'язкових); передача справи для захисту прав органами держави [4, с. 54].

Для Київської Русі був характерний змішаний, розшуково-змагальний процес, а тому в ньому суттєво проявлялись диспозитивні засади. В одній з

перших правових пам'яток того часу – договорі Русі з Візантією 911 року – знаходимо норми, що регулюють діяльність потерпілого та його близьких родичів. У випадку крадіжки потерпілий мав право затримати злочинця і, якщо той чинив опір, міг його убити, при цьому потерпілий не ніс відповідальності, йому поверталось належне майно [2, с. 42]. Договір 945 року передбачав право родичів померлого потерпілого покарати (вбити) винного. Коли ж той втікав, то родичі загиблого мали право забрати його маєток (якщо вбивця був заможним) [5, с. 24]. Важливою ознакою прояву диспозитивних засад була активність у процесі сторін, зацікавлених у притягненні винних до відповідальності (чи у доведенні своєї невинності). На суд покладалися функції арбітра-посередника.

У "Руській правді" злочини ("образа", "обида") поділялися на дві групи: проти особи (вбивство, тілесні ушкодження, образа тощо) та проти власності (крадіжка, грабіж, незаконне користування чужим майном і т.п.). Злочини проти держави не виділялися, проте шкода, яка заподіювалася князю, його особистим слугам, кваліфікувалася як більш тяжке діяння. Фактично право захищало інтереси особи, яка вже виділилась з общинного порядку і потребувала захисту себе та власності з боку держави.

Доки злочин розглядався як особиста образа, то й поновлення порушеного права залежало від самого потерпілого, в нього ж знаходилися і необхідні засоби захисту. "На найбільш древніх стадіях суспільного життя панував, як відомо, приватно-правовий погляд на злочин; в цю пору народного життя ще немає уявлення про суспільну шкоду і суспільні інтереси, і вся галузь злочинів вичерпується діяннями, які заключали в себе одну лише особисту і матеріальну шкоду" [6, с. 2-3]. Аналіз кримінально-правових і кримінально-процесуальних норм підтверджує цю думку.

Потерпілий (чолобитник, позивач) відігравав особливо активну роль – найчастіше саме за його заявою розпочиналося судочинство. Він наділявся правом вчиняти окремі слідчі дії: чинити "звід" (пошук незаконного недобросовісного набувача майна), "гоніння по сліду" (розшук злочинця по слідах) тощо. Якщо слід приводив на територію якоїсь верви (сільської общини) і там губився, то тоді вже верв зобов'язана була знайти і видати злодія або ж відшкодувати вартість викраденого. Потерпілий на доведення своїх вимог повинен був шукати свідків злочину [7, с. 64-73].

Можна погодитися, що диспозитивність у ранніх формах державності та права, коли панував переважно змагальний процес, виражалася в наступних ознаках: по-перше, доля процесу, знаходилася в цілковитому розпорядженні приватної особи чи її родичів; по-друге, після початку процесу потерпілий міг в будь-який момент примиритися з обвинуваченим, і це припиняло кримінальне переслідування; по-третє, суд в процесі виконував лише роль посередника між обвинуваченим і обвинувачем, він розглядав лише ті докази, які йому надавали сторони; по-четверте, суд у своєму вирокі не міг вийти за межі заявлених вимог потерпілого [8, с. 2]. Саме такі риси проявляються в судочинстві у період раннього феодалізму на теренах Київської Русі.

У період перебування українських земель в складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої (друга пол. XIV – перша пол. XVII ст.) на нашій території тривалий час зберігався розшуково-змагальний процес, закладений нормами давньоруського права, що певною мірою проявилися у Литовських статутах та у паралельно діючому звичаєвому праві. Вияв диспозитивності знаходимо ще на стадії порушення справи, що розпочиналася за заявою зацікавленої сторони – потерпілого чи його родичів, які зобов'язані були самостійно збирати докази та надавати їх

суду. Судовий процес розпочинався із заслуховування скарги потерпілого [3, с. 116]. Проте в цей же час уже відбувається обмеження диспозитивності за рахунок посилення публічних начал – щодо тяжких злочинів (проти держави, проти церкви) слідство і суд стали обов'язковими [9]. В інших випадках потерпілий міг відмовитися від позову або обвинувачення, укласти мирову угоду (ці ж права мали його родичі, якщо виступали учасниками процесу).

Судебник Казимира (1468 р.) встановлює обмеження відшкодування шкоди і передбачав, що потерпілий, в якого було викрадено майно, мав право вимагати компенсації лише в розмірі особистого майна злочинця [10, с. 32-42].

Після Березневих статей 1654 року в Україні розпочинається експансія московської влади. У період правління царя Петра I в Російській імперії відбувається тенденція до централізації влади, і це відбивається на правовому регулюванні. В кримінально-правовій сфері головною метою стало загальне попередження, залякування людей. Право стає в руках держави з нарядом, яким вона прагне максимально захистити встановлений нею порядок. Зокрема, іменним указом від 21 лютого 1697 року було повністю скасовано змагальний процес і запроваджений у всіх справах процес слідчий, інквізиційний [11, с. 397-399].

В Україні до початку XIX століття залишаються чинними попередні джерела права (Руська правда, Литовські статuti, гетьманські статті), але їх застосування поступово обмежується царською владою Російської імперії.

У проекті кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1734) передбачався перелік випадків, коли потерпілий міг відмовитися від позову. Там же передбачалися і вимоги, які потрібно було виконати при

відмові від позову. Загалом відповідно до "Прав, за якими судиться малоросійський народ" позов, позовна скарга подавалися усно як у цивільних, так і в кримінальних справах. Лише після розпорядження гетьмана Д. Апостола скарги стали прийматися у письмовому вигляді. З подачею позову починалася так звана судова "контраверсія" [12].

Попереднє слідство здійснював сам позивач – потерпілий, а в кримінальних справах, що зачіпали інтереси держави, – судові органи. Слідчі дії у судових документах називалися "шлякуванням".

Потерпілий мав повідомити про правопорушення у найближчу державну установу, пізніше в суд. Повідомлення реєструвалося у спеціальній книзі. Після цього потерпілий опитував усіх, хто щось знав про злочин. Якщо злочинець залишив слід, починалося його переслідування – "погоня". Потерпілий мав право сам захопити злочинця "на гарячому" і привести його до суду. Передбачалися також і гарантії реалізації прав потерпілого. Суди вживали до злочинця заходи впливу – брали під варту, накладали арешт на його майно.

Розгляд справ у суді починався з перевірки присутності сторін. Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до повного задоволення позову потерпілого. Сторони були зобов'язані викласти усе на папері та обмінятися копіями документів. Далі йшли допит, дослідження доказів. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази тощо [13].

В українському процесі головна, ініціативна роль здавна належала скривдженому, позовникові (позивачу). Як за традицій "Руської правди", так і за доби Гетьманщини постраждала особа сама розпочинала процес, проводила слідство й ставала перед судом із готовим обвинуваченням, із

позваним-винним, якого приводила на суд, з доказами, свідками й так далі [14, с. 385].

У період Гетьманщини диспозитивність в реалізації прав потерпілого проявлялась достатньо широко. Наприклад, потерпілому належало право розпоряджатись об'єктом процесу, тими матеріальними правами і процесуальними засобами, які могли бути використані ним в межах закону. Дослідники вказують, що "потерпілий сам вирішував подавати скаргу чи ні, а в разі подання відкликати її і відмовитись від обвинувачення" [15, с. 34]. Сторони процесу могли примиритися (в тому числі і в справах про тяжкі злочини), суд при цьому виконував фіксує, посвідчувальну роль.

У збірнику "Прав ..." чи не вперше в українському законодавстві був детально врегульований інститут апеляційного перегляду, який мав яскраво виражений диспозитивний характер. Цей інститут визначався як "відкликання і перенесення з нижчого суду до вищого справи сторін, що судяться, коли одна якась з них вважала себе скривдженою вироком, винесеним у її справі в цьому нижчому суді" [16, с. 202-203]. Потерпілий міг подати апеляцію на тій підставі, що судові рішення не відповідали праву і справедливості. Перешкоджання з боку суддів у поданні обґрунтованої апеляції до вищого суду або передчасне виконання рішення тягло скасування рішення, а особі, яка постраждала від нього, судді сплачували штраф і відшкодовували заподіяну шкоду [17, с. 150].

Кодекс "Права, за якими судиться малоросійський народ" не був затверджений російським Сенатом і офіційно чинності не набув, але на практиці він використовувався в Україні як якісний збірник правових норм.

Зі зміцненням держави панівним стає публічне начало і кримінальний процес набуває нових рис: в процесі зникає свобода розпорядження приватних осіб; держава переслідує злочин незалежно від волі потерпілого; примирення сторін не впливає на хід справи; судова діяльність набуває самостійного, активного характеру на шляху до розкриття істини; вирок суду не обмежувався вимогами обвинувачення [18, с. 283].

З розвитком буржуазних відносин держава стає "підклучальником підданих", а тому діяння, спрямоване на шкоду державі, розглядалося як злочин. Ідея про злочин як діяння, закріплене законом, була зафіксована у Зводі законів 1832 року. Злочин розумівся як порушення закону шляхом посягання на права влади, безпеку суспільства чи приватних осіб [18, с. 262].

Звід законів 1832 року та Уложення про покарання 1845 року сприяли формуванню кримінального права як цілісної системи норм. У кримінальному процесі посилились позиції інквізиційної (розшукової) форми судочинства.

У 1864 році був прийнятий Статут кримінального судочинства. В ньому передбачалося, що в справах про кримінально-приватні злочини провадження виникало не інакше, як за скаргою потерпілого, приватний обвинувач мав розсуд порушити переслідування щодо будь-кого хто вчинив щодо нього правопорушення, суд обмежувався оцінкою тих доказів, які надавались сторонами, приватний обвинувач міг вільно, без судового контролю, припинити провадження, примирившись з обвинуваченим [19, с. 50]. Норми Статуту кримінального судочинства (1864 р.) передбачали, що підставою для початку слідства є скарга і

повідомлення потерпілого, ні слідчий, ні прокурор не могли відмовити потерпілому в початку слідства.

Статут кримінального судочинства 1864 року значною мірою розширив диспозитивні засади участі потерпілого в кримінальному процесі. Під час провадження слідства потерпілий мав право приводити до суду свідків, які б свідчили на його користь, бути присутнім під час проведення всіх слідчих дій і з дозволу слідчого ставити питання обвинуваченому і свідкам, вимагати видачі всіх протоколів і постанов, надавати докази, знайомитися будь-коли з матеріалами справи і робити виписки з них, отримувати компенсацію за явку до суду, коли обвинувачений не з'являвся [20]. Як бачимо, окремі із зазначених прав потерпілого у сучасному кримінальному процесі України відсутні.

З реформами кримінального судочинства в 60-х роках ХІХ століття розшуковий кримінальний процес був замінений змішаною формою, яка ґрунтувалася на континентальній системі права. Справедливо зауважила Л. М. Масленникова: "Державне начало (захист інтересів держави державними органами) було перетворене в публічне начало (забезпечення державою захисту в кримінальному судочинстві інтересів особи, держави, суспільства при активній участі приватних осіб)" [4, с. 64]. Детальна регламентація дій суду означала також і захист приватних осіб від свавілля державних органів.

Після революції 1917 року радянська влада скасувала систему права, що існувала в Російській імперії. Окремі розробки були використані при формуванні нової системи права, проте з врахуванням ідеологічних позицій були змінені до непізнаваності. З 1919 року обвинувачення в Україні стало загалом публічним, і лише Кримінально-процесуальний кодекс 1922 року передбачив право потерпілого підтримувати приватне обвинувачення в

окремих справах. В статті 8 зазначалося: "Обвинувачення на суді підтримується прокуратурою. Потерпілому право обвинувачення надається лише у випадках, законом встановлених" [21]. Примирення допускалося лише до набрання вироком законної сили. Якщо прокуратура, з метою охорони публічного інтересу вступала у справу приватного обвинувачення, то підтримання обвинувачення здійснювалось виключно прокуратурою, і справа не підлягала припиненню у випадку примирення потерпілого та обвинуваченого. Фактично у цей час був сформований інститут приватного та приватно-публічного обвинувачення майже у тій формі, у якій він існує і зараз.

Проявлялись і інші диспозитивні елементи. Сторони, свідки, експерти, перекладачі, поняті могли подавати скарги на дії слідчого, що порушували чи обмежували їх права: на повільність провадження, недотримання строків пред'явлення обвинувачення, застосування запобіжних заходів та на незаконні дії слідчого.

За часів радянської влади люди у сфері кримінального судочинства не могли реально захистити свої інтереси, перш за все через те, що вони не мали права на власний інтерес, тим більше інтерес, який суперечив інтересу держави. У статті 17 Конституції УСРР 1928 року передбачалося: "Керуючись інтересами трудящих, Українська соціалістична радянська республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції" [22]. Хіба мала право людина на індивідуальну свободу, чи могла володіти засобами захисту індивідуальних інтересів в державі, де за крадіжку колгоспного чи кооперативного майна передбачалася смертна кара, а за насильство проти особи – від 5 до 10 років позбавлення волі [23]? Особливо гостро подібні тенденції проявлялись в перші десятиліття, коли точилася боротьба спочатку за завоювання влади, потім за її утримання. Після 1937 року, коли основні політичні опоненти і "суспільно-

---

▪ Генеза статусу потерпілого в історії вітчизняного кримінального процесу / О. П. Герасимчук // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hopvkr.pdf>.

небезпечні елементи" були винищені, влада стала більш впевненою в собі і це одразу проявилось в здебільшого декларативних конституціях СРСР 1936 року та УРСР 1937 року.

В Основах кримінального судочинства СРСР та союзних республік 1958 року встановлювалися такі завдання радянського кримінального судочинства, як: забезпечення швидкого і повного розкриття злочинів, викриття і покарання винних, недопущення кримінальної відповідальності невинних. Таким чином, було сформульоване публічне начало кримінального судочинства того періоду.

Вже за Кримінально-процесуальним кодексом Української РСР 1960 року потерпілий став доволі самостійною процесуальною фігурою і його права було достатньо розширені [24]. На державу було покладене завдання забезпечити захист інтересів у сфері кримінального судочинства не лише держави, а й інтересів зацікавлених учасників кримінального процесу.

Статус потерпілого історично визначався межами диспозитивності, які, в свою чергу, безпосередньо залежали від історичної форми кримінального процесу. Значною мірою на межі диспозитивності впливає держава. Ширше державне втручання у регулювання правовідносин, як правило, зміцнює державні чи публічні засади в кримінальному процесі і обмежує диспозитивні. Наступні дослідження генези диспозитивності у кримінальному процесі можуть бути пов'язані з вивченням проявів диспозитивності у реалізації окремих процесуальних інститутів, пов'язаних з реалізацією статусу потерпілого, а також окремого аналізу заслугове реалізація потерпілим диспозитивності у радянському кримінальному процесі.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
2. Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2003. – 429 с.
3. Історія держави і права України / За ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 512 с.
4. Масленникова Л. Н. Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России: дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. Н. Масленникова. – М., 2000. – 555 с.
5. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: в 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К. : ІнЮре, 1997. – Т. 1. – С. 23-25.
6. Тальберг Д. Г. Гражданский иск в уголовном суде или соединенный процесс: Исследование / Тальберг Д. Г. – К. : Университетская типография, 1888. – 212 с.
7. Русская правда // Российское законодательство X-XX веков: в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – С. 64-79.
8. Курс уголовного судопроизводства профессора Г. Е. Колоколова / Г. Е. Колоколов. – М. : Московский университет, 1889/1888.
9. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова // Статут Великого князівства Литовського: у 3 т. – Одеса : Юридична література, 2002. – Т. 1. – 298 с.

10. Судебник князя Казимира (1468) // Хрестоматія по історії русского права / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова: в 2 т. – С.-Пб. – К. : Изд-во Н. Я. Оглоблина, 1908. – Т. 1. – С. 32-42.
11. Российское законодательство X—XX вв. – М. : Юридическая литература, 1986. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – 512 с.
12. Історія держави і права України: у 2 ч. : Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / [Рогожин А. Й., Страхов М. М., Гончаренко В. Д.] ; за ред. А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 1996. – Ч. 2. – 368 с.
13. Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. / Пащук А. Й. – Львів, 1967.
14. Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Римаренко Ю. І. – К. : Довіра, 1996. – 942 с.
15. Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. П. Сиза. – К. : Укр. Видавнича Спілка, 2000. – 120 с.
16. Права за якими судиться малоросійський народ // Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд. : А. С. Чайковський. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 200-215.
17. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемчушенко (ред.). – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1: А-Г. – 741 с.
18. Рогов В. А. История государства и права России IX – начала XX веков / В. А. Рогов. – М. : Манускрипт, 1994. – 300 с.
19. Вульферт А. К. Курс русского уголовного судопроизводства / А. К. Вульферт. – М., 1887/1888.
20. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – 190 с.

21. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР від 1922 р. // СУ УСРР. – № 41. – Ст. 598.
22. Конституція УСРР 1929 р. // Збірник законів УСРР. – 1929. – № 14. – Ст. 100.
23. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності від 7 серпня 1932 р. : Постанова ЦВК і РНК СРСР // СЗ СРСР. – 1932. – № 62. – Ст. 360.
24. Кримінально-процесуальний кодекс України, затверджений Законом від 28.12.60 // Відомості Верховної Ради. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

Герасимчук О. П.

Гене́за статусу потерпілого у вітчизняному кримінальному процесі

У статті приділена увага історичному аспекту реалізації потерпілим свого статусу у вітчизняному кримінальному процесі. Досліджується залежність меж принципу диспозитивності від історичної форми кримінального процесу, їх прояв у статусі потерпілого. Аналізується вплив державного правового регулювання на межі диспозитивності

Ключові слова: потерпілий, принцип диспозитивності, кримінальний процес, історія кримінального процесу України

Герасимчук О. П.

Гене́зис статуса потерпевшего в отечественном уголовном процессе

В статье приделено внимание историческому аспекту реализации потерпевшим своего статуса в отечественном уголовном процессе. Исследуется зависимость границ принципа диспозитивности от

исторической формы уголовного процесса, их проявление в статусе потерпевшего. Анализируется влияние государственного правового регулирования на границы диспозитивности

Ключевые слова: потерпевший, принцип диспозитивности, уголовный процесс, история уголовного процесса Украины

Herasymchuk O. P.

Genesis of the victim's status in the domestic criminal procedure

In this paper attention is paid to the historical aspect of the victim's status in the domestic criminal process. The dependence of the limits of the dispositiveness from historical forms of criminal procedure, their manifestation in the victim status is researched. The effect of state regulation on the verge of the dispositiveness is analysed

Key words: victim, the principle of dispositiveness, criminal procedure, history of the criminal procedure Ukraine